

प्रकरण दुसरे

शेतमजुरांच्या अभ्यासाचा आढावा

- प्राचीन भारतातील शेतमजूर स्थिती
- शेतमजूर चौकशी समिती १९५०-५१, १९५६-५७
- रिपोर्ट ऑफ दि स्टडी कमिटी ऑन एम्प्लायमेंट कॅन्डीशन ऑफ अॅग्रिकल्चरल लेबर, १९७१.
- नॅशनल कमिशन ऑन लेबर
- सर भूतलिंगम अभ्यास गट
- ग्रामीण मजूर चौकशी अहवाल १९७४-७५.
- राष्ट्रीय कृषी आयोग १९७६.
- नॅशनल कमिशन ऑन लेबर १९९१.
- अध्यक्ष हनुमंतराव सी.एच्.
- पंचवार्षिक योजना काळातील प्रयत्नांचा थोडक्यात आढावा.

.....

प्रकरण दुसरे

शेतमजुरांच्या अभ्यासांचा आढावा

प्रास्ताविक:

प्राचीन भारतामध्ये ज्यांना भूमीन म्हणता येईल किंवा जे शेतवरील किंवा इतरत्र रोजगारीसाठी उपलब्ध असतील असे फारच थोडे लोक होते.^१ आपल्याला अर्थसिद्धामध्ये असा संदर्भ मिळतो की शेत कामासाठी दासी व गुलाम मुली यांचा नोकर म्हणून उपयोग केला जात असे. वेदकाळानंतर शेतवरी मजूर नेस्ते जावू लागले. याबद्दल पत्ररशी शंका घेण्याचे कारण नाही. ही वस्तुस्थिती कौटिल्य, नारद, ब्रह्मसूत्री यांच्या लेखनातून स्पष्टपणे सिद्ध करण्यात आली आहे. नारदस्मृतीत देखील प्राचीन भारतात शेतमजूर का अस्तित्वात होता याचा पुरेसा पुरावा आढळतो.

भूतावनिरिचितायां तु दशाभागं समाप्नुयुः ॥

ताभ गोवीजसस्यांना वणिग्गोपकृषीक्ताः ॥^२

शेतमजुरांच्या प्रतिष्ठेविषयी बोलत असताना शेतमजूर मध्यम दर्जाचे होते असे ब्रह्मसूत्रीने म्हटले आहे.

रोजगाराच्या अटी:

प्राचीन काळात^३ रोजगाराच्या अटी या कामगारांच्या दर्जावर अवलंबून होत्या असे दिसते. म्हणजे ते रोजंदारीवर काम करणारे होते की गुलाम होते, यावरती ठरत असे. सामान्यता कामाच्या बद्दल्यात गुलामांचा केवळ प्रतिपाल केला जात असे तर मजुरांना त्यांची ठरलेली मजुरी दिली जात असे. सामान्यतः शेतमजुरांचे वेतन प्रारंभीच निश्चित केले जात असे. परंतु जर अशा प्रकारे त्यांचे वेतन निश्चित करणे शक्य नसेल तर शेतवरील उत्पन्नामध्ये किंवा शेतवरील मिळणा-या नफ्यामध्ये कामगारांना १/१० इतका वाटा हक्क म्हणून दिला जात असे.

भारतात १९व्या शतकापूर्वी होती कामगारांचा म्हणजे निर्वाहासाठी सर्वस्वी वेतनावर अर्काबून राहणारा स्वतंत्र वर्ग नव्हता. प्रत्येक कुटुंबाची काही प्रमाणात जमीन व काही प्रमाणात हस्तव्यक्ताय या दोहोंवर उपजीविका चालत होती.

सर जॉर्ज कॉम्बेल यांनी १८५२ मध्ये जसे म्हटले की भारतात वेतनावर चोऱ्हेल्या शमाच्या सहाय्याने होती करण्यात वेत नव्हती. तसेच १८४२ मध्ये सर थॉमस गुन्टो, शिरागणती आयुक्त, यांनी जसे म्हटले आहे की, स्वतःची जमीन नसलेला शेतमजूर त्यावेळी भारतात नव्हता. अर्थात श्री. रोमेशचंद्र दत्त यांनी म्हटल्याप्रमाणे असा एकही शेतकरी त्यावेळी नसेल असे संभवत नाही. पण अशा स्वतःची जमीन असलेल्या शेतकऱ्यांची उंद्या दुर्लक्ष करण्याइतकी कमी असली पाहिजे.

भारत सरकार:

शेतमजूर चौकशी समिती १९५०-५१^५ साली भारत सरकारच्या मजूर खात्याने राज्य सरकारच्या सहाय्याने एक सर्व्हेस अखिल भारतीय शेतमजूर पहाणी केली. ही पहाणी देशातील ५,६०,००० शेड्यापैकी ८०० शेड्यांची होती. चौकशीचा हेतू भारतातील शेतमजुरांचे राहणीमान, जगाप्रस्तता, उत्पन्न, मजुरी ह. संबंधी माहिती गोळा करणे हा होता. विमान मजुरी निश्चित करण्यासारख्या सुधारणा, अपाययोजना आख्या याच्यात हा या चौकशीचा उद्देश होता. यासाठी त्यांनी शेतमजूर कुटुंबाची सर्व्हेस पहाणी केली. द्वितीय शेतमजूर चौकशी समिती १९५६-५७ मध्ये नेमली गेली. दोन्ही शेतमजूर चौकशी समिती च्या अहवालाचा गोषवारा मुळे थोडक्यात दिला आहे.

१९५०-५१ साली ग्रामीण भागात सुमारे ५.८० कोटी कुटुंबे होती. त्यापैकी १.७६ कोटी कुटुंबे शेतमजूर म्हणून ठरविण्यात आली होती. म्हणजे एकूण ग्रामीण कुटुंबात शेत मजूर कुटुंबे सुमारे ३२ टक्के होती. या ३२ टक्क्या-

पैकी जवळ जवळ निम्न्या कुटुंबाच्या मालकीची नाममात्र का होईना पण काही जमीन होती. तसेच या १९५१ च्या त्वासणीनुसार ९० टक्के शोली-कामगार कधीमधी व मिळेल तिथे काम करणारे होते. शिस्तक १० टक्के कामगार विशिष्ट जमीनदाराकडेव काम करणारे होते.

भारतातील शेतमजुरांची निरनिराळ्या राज्यात विभागणी कमी जास्त प्रमाणात झाली असल्याचे या १९५१ च्या त्वासणीत आढळते. असा फरक पडण्याची अनेक कारणे असल्याचे या त्वासणीत दिसते. ही कारणे थोडक्यात पुढीलप्रमाणे होती - लोकसंख्येचा जमिनीवर पडणारा भार, शेत जमिनीची उपलब्धता जमिनीची सुपीकता इ. एकूण प्रांतीय कुटुंबाशी शेतमजूर कुटुंबाचे प्रमाण त्यामुळे निरनिराळ्या राज्यात कमी जास्त होते. हे प्रमाण दक्षिण भारतात ५० टक्के इतके जास्तीत जास्त होते. तर उत्तर पश्चिम भारतात ते सर्वात कमी म्हणजे जेमतेम १० टक्के होते.

त्यावेळी एकूण शोली कुटुंबांची संख्या १.७६ कोटी होती. त्यापैकी दक्षिण विभागात ६२ लक्षा कुटुंबे होती. त्यातही एकट्या मद्रास राज्यात ५० लक्षा शोली कामगार कुटुंबे होती. त्यातील निम्मी कुटुंबे एकट्या बिहार राज्यात त्यावेळी होती. मध्य भारतात सुमारे ३० लक्षा व उत्तर भारतात आणि पश्चिम भारत या ठिकाणी प्रत्येकी १० लक्षा शोली कामगार कुटुंबे होती. बाचल प्रत्येक विभागात या प्रश्नांची तीव्रता कशी कमी जास्त होती याची कल्पना येते.

दुसरी शेतमजूर चौकशी १९५६-५७ या साली करण्यात आली होती. १९५०-५१ ते १९५६-५७ या काळातील पत्रव्यवहाराने शेतमजूर चौकशी हा दुसऱ्या शेतमजूर त्वासणीचा हेतू होता. त्या दरम्यान प्रोत्सही पंचवर्षीय योजना संघटित आली होती. त्यामुळे या योजनेगर्भत सरकारला कित्यत यश मिळाले याचीही कल्पना येईल अशी अपेक्षा होती.

१९५६-५७ पर्यंत ग्रामीण कुटुंबाची संख्या ५.८ कोटीवरून ६.६ कोटीवर गेली होती. त्यात होती कामगार कुटुंबाची संख्या १.६३ कोटी होती. १९५०-५१ मध्ये ही संख्या १.७६ कोटी होती. म्हणजे पहिल्या पंधरावर्षीक योजनेच्या काळात होती जमिनीच्या समान वाटपासाठी जे प्रयत्न झाले. त्यामुळे होती कामगार कुटुंबाची संख्या १३ लक्षांनी किंवा सात टक्क्यांनी कमी झाली होती असे आढळते. अर्थात जर सांमितीच्या कारणामुळे हा निष्कर्ष सर्वाधारण स्वस्माचा होता. तो अगदी काटेकोरपणे वापरता येणार नाही. एकूण १.६३ कोटी होती कामगार कुटुंबापैकी सुमारे ५७ टक्के कुटुंबाजवळ थोडी जमीन नव्हती. १९५०-५१ मध्ये हे प्रमाण ५० टक्केच होते. अशा रीतीने एका बाजूने होती कामगार कुटुंबाची संख्या जरी कमी होत गेली असली तरी दुस-या बाजूने ज्या कुटुंबाजवळ अजिबात होतजमिन नाही, अशांची संख्या वाढत होती. यावरून होतजमिनीचे वाटप अधिक चिंत्न झाले असा निष्कर्ष निघतो.

दुस-या तपासणीनंतर असे आढळते की, १९५६-५७ मध्ये एकूण कामगारांपैकी ७३ टक्के कामगार कधी कधी काम करणारे होते. १९५०-५१ च्या तपासणीत ही प्रमाणे अनुक्रमे ९० टक्के व ९० टक्के असल्याचे आढळते. निरनिराळ्या राज्यात या होती कामगाराची विभागणी पुढीलप्रमाणे झाल्याचे आढळते. ~~१९५१~~ भारतात सर्वात कमी म्हणजे ७.५ टक्के होती कामगार त्यावेळी होते. याउलट दक्षिण भारतात एकूण ग्रामीण कुटुंबापैकी होती कामगार कुटुंबाचे प्रमाण जास्तीत जास्त ३४ टक्के होते. पूर्वीच्या १९५०-५१ च्या तपासणीचा निष्कर्षही तसाच होता. होती कामगार कुटुंबापैकी ५२ लक्षा कुटुंबे एकट्या पूर्वभागात होती. त्यापैकी २६ लक्षा कुटुंबे एकट्या बिहार राज्यात होती. त्या खालोखाल नंबर दक्षिण विभागाचा होता. दक्षिण विभागात ४५ लक्षा होती कामगार कुटुंबे होती. त्यापैकी २१ लक्षा कुटुंबे एकट्या मद्रास राज्यात होती.

रोजगारीची उपलब्धता:

१९५६-५७ च्या तपासणीनुसार नैमित्तिक (Casual) काम करणा-या

कामगाराला शेतीत वर्षातून १९७ दिवस काम मिळत होते. शिवाय त्याला सरासरीने दरवर्षी ४० दिवस बिनहोती कामात रोजगार मिळत होता. एकूण रोजगार वर्षात २३७ दिवस होतो. सर्वसाधारणपणे औद्योगिक कामगाराला संपूर्ण वर्षात जास्तीत जास्त ३०० दिवस रोजगार मिळतो. त्यामानाने शेती कामगाराला (नैमित्तिक) २१ टक्क्यांनी कमी काम मिळते. विशिष्ट जमीनदारांकडे काम करणा-या शेती कामगाराला ५६-५७ नध्ये दरवर्षी शेतीत २८१ दिवस काम मिळत होते.

ग्रौंड स्त्री कामगारांना वर्षातून १४१ दिवस काम मिळत होते. असे १९५६-५७ च्या तपासणीत आढळले. सर्वसाधारणपणे स्त्री कामगारानी घातल्याने काम करावे अशी अपेक्षाच नसते. घरातील स्वयंपाकाचे काम आटपून तिने शिाल्लक वेळाले निमवेळ रोजगार करणे योग्य मानले जाते. "स्त्री" कामगारांना वर्षातून १५० दिवस रोजगार मिळाला तर तो पुरेसा आहे असे मानल्यास ग्रामीण विभागात स्त्री कामगारांच्या बेकारीचा, निमवेकारीचा किंवा हुष्या बेकारीचा प्रश्न त्यावेळी नव्हता असे म्हणावे लागते. ग्रौंड स्त्री कामगार कधी कधी काम करतात असे १९५६-५७ च्या अहवालांनुसार आढळते.

वेतनाचा दर:

१९५६-५७ च्या तपासणीत असे आढळते की, नैमित्तिक काम करणा-या शेती कामगाराला दररोज १६ पैसे वेतन मिळत होते. त्याला वर्षातून २३७ दिवसच रोजगार मिळत असल्याने त्याचे वार्षिक रोजगार उत्पन्न रु. २२७.५२ किंवा मासिक उत्पन्न सरासरीने रु. १९ होते. त्यावेळी भारतात सरासरी दरडोई उत्पन्न रु. ३०० होते. त्यामानाने नैमित्तिक काम करणा-या शेती कामगाराचे उत्पन्न सरासरीने २४ टक्क्यांनी कमी होते. अर्धात शेती कामगाराचे वस्तुस्थी उत्पन्न किंवा जीवनाचे राहणीमान यावलून ते राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा फारच कमी होते. असा निष्कर्ष मात्र निघणार नाही.

स्त्री कामगारांचे सरासरी दररोजचे वेतन १९५६-५७ मध्ये ५९ पैसे होते. म्हणजे वार्षिक उत्पन्न रु. ८३.१९ किंवा मासिक उत्पन्न रुपये सात होते. अर्थात प्रौढ पुरूष कामगारांचे वेतन कमी पडत असल्याने ग्रामीण भागात स्त्री कामगार काम करीत असत.

सरासरीने शोती कामगार कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न त्यावेळी रु. ४३७ होते. जरी प्रत्येक कुटुंब कमीत कमी आकाराचे चार माणसाचे असते असे मानते तरी त्याकाळाच्या कमी किंमतीनेही हे उत्पन्न कुटुंबाचा उपभोग खर्च भागविण्यास कमीच होते. त्यावेळी प्रत्येक शोती कामगार कुटुंबाचा सरासरी उपभोग खर्च रु. ६१७/- होता असे आढळते. म्हणजेच उपभोग खर्च व उत्पन्न यांच्यात रु. १८०/- चा फरक होता.

शोती कामगारांचे कर्ज:

एकूण शोती कामगार कुटुंबाचे ६४ टक्के कुटुंबे कर्जात होती असे १९५६-५७ च्या त्वासाणीत आढळले होते. प्रत्येक कुटुंबाचे सरासरीने वार्षिक कर्ज रु. ८८१/- होते. सर्व शेतमजूर कुटुंबाचे एकत्रित कर्ज रु. १४३१/- कोटी होते.

शोती कामगारांचे राहणीमान:

शोती कामगार कुटुंबाचे राहणीमान कमी दर्जाचे असले पाहिजे असा निष्कर्ष निघतो. एकूण कामगार कुटुंबाचे २८ टक्के कुटुंबात दर उपभोग मात्रेमागे होणारा (उपभोगावर) वार्षिक खर्च रु. १०० पैसा कमी होता. या कुटुंबाचा अन्नधान्यावरील खर्च सरासरीने एकूण उत्पन्नाच्या ८५ टक्के होता. जेमतेम ६ टक्के उत्पन्न सेवा व इतर वस्तूवर खर्च होत होते.

शोती कामगारांना ३००० कॅलरीज व ८५ ग्रॅम प्रोटीन एवढे कमीत कमी अन्नधान्य दररोज आवश्यक आहे असे मानले जाते. पण प्रत्यक्षात मात्र या कामगारांना उपभोगास येणारे अन्नधान्य २२०० कॅलरीज व ६७ ग्रॅम प्रोटीन

देणारे होते. असे १९५१ च्या तपासणीत आढळले. १९५६-५७ साली जी दुसरी तपासणी करण्यात आली. त्यावेळी वसूल परिस्थितीत काही विशेष फरक झाल्याचे आढळत नाही.

रिपोर्ट ऑफ दी स्टडी कमिटी ऑन एम्प्लायमेंट कन्डीशन ऑफ अग्रिकल्चर लेबर इन महाराष्ट्र स्टेट १९७१.६

१९७१ च्या महाराष्ट्र राज्याच्या खाणसुमारी अहवालानुसार अर्धशालीकृषक सश्रिय अशा १८३ लाख व्यक्तींपैकी ११९ लाख व्यक्तींची होती हे मुख्य कार्यक्षेत्र होते. शेतमजूर म्हणजेच शेतरीचे मालक, मशागत करणारे, वृक्ष म्हणून मशागत करणारे, विंगड शेतमजूर अशा सर्वांची टक्केवारी ६५.०२ होती. ही टक्केवारी राज्याच्या काम करणा-या एकूण लोकांसह्येवर आधारित होती. संपूर्ण भारत देशाची ही टक्केवारी ६८.६३ होती. मशागत करणा-या वर्गाची संस्था अंदाजे ६५ लाख असून रोजंदारीवर राबणा-या शेतमजुरांची संख्या ५४ लाख आहे. १९७१ च्या खाणसुमारी अहवालानुसार महाराष्ट्र राज्यामध्ये प्रत्येक १०० रोजंदारीवर काम करणा-या शेतकामगारांपैकी ८२ शेतमजूर होते.

या शेतमजुरांची विभागणी ग्रामीण शेतमजूर अंदाजे ५१ लाख शहरी शेतमजूर अंदाजे २.८३ लाख अशी आहे. म्हणजे ग्रामीण भागातील कामकरी लोकांसह्येमध्ये त्याचे प्रमाण ३८.१ इतके पडते. संपूर्ण भारताच्या संदर्भात १९७१ मध्ये एकूण कामकरी लोकांसह्येच्या प्रमाणात शेतमजुरांची टक्केवारी २५.७६ इतकी पडते. शेतमजुरांच्या संख्येच्या बाबतीत महाराष्ट्राच्या क्रमांक राज्यांच्या यादीत चौथा होता.

रोजंदारीवर काम करणा-या शेतमजुरांच्या दृष्टीकोनातून शेतमजूर हा सर्वात मोठा घटक ठरतो. जो उद्योगधंदे, व्यापार, परिवहन आणि नोक-या यामध्ये काम करणा-या इतर नोकरवर्गाच्या एकत्रित संख्येपेक्षा काहीसा अधिक आहे.

त्याकालातील हातावत जाणा-या परिस्थितीचा आढावा घेताना डॉ. राधाकमल मुखर्जी यांनी पुढील विधान केले आहे, "सहान शेतक-यांची आर्थिक स्थिती कमकुवत करणा-या प्रत्येक परिस्थितीने शेतमजुरांच्या पुरवठ्यामध्ये वाढ केलेली आहे. त्याचा परिणाम म्हणजे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमध्ये हा का आपले समान हक्क गमावून बसला आहे. शिवाय सामुदायिक उद्योगाचा गैरवापर होतो आहे. मालकीच्या शेतीमध्ये सहान सहान तुकडे पडले आहेत. त्यामुळे कुळाकडून उत्तम निळविणा-या संख्येत वाढ झाली आहे.

स्टडी कमिटीने झालील शिफारशी एकमताने केलेल्या आहेत -

कामाच्या दिवसाचे सामान्य तास सर्व कामगारांच्यासाठी आठ तासाचा दिवस असेल म्हणजेच सात तास प्रत्यक्षा काम व एक तास विश्रांती.

१) किमान वेतन निश्चिती किंवा पूर्णदिवार यासाठी सूत्राः

किमान वेतन ही कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे जीवन निर्वाहारी संबंधितात असले पाहिजे. त्यामुळे कामगारांना अन्न, वस्त्रा, निवारा, औषध-पाणी आणि शिक्षण इत्यादीच्या किमान गरजा भागविता आल्या पाहिजेत.

दृष्टिकोन असा असावा की, सर्वप्रथम किमान वेतन हे अन्नधान्याच्या स्वस्यात निश्चित केले जावे. नंतर त्याचे खातर रोडा रकमेत केले जावे. उदा. प्रौढ कामगारास तीन किलो ज्वारी मिळावी. एक किलो ज्वारी हा वस्तुस्वरूपातील वेतनाचा आवश्यक घटक असला पाहिजे आणि मालकाने तो दिला पाहिजे. जर मालकास वस्तुखाने वेतन देणे शक्य नसेल तर त्याने रोडा रकमेत वेतन द्यावे. पण त्याचे प्रमाण स्वस्त धान्य दुकानातील उत्तम दर्जाच्या राशनची किंमत अधिक २५ टक्के असे असले पाहिजे. उरलेले दोन किलो हे उत्तम दर्जाच्या धान्याची जी किंमत असेल त्या किंमतीइतक्या रोस रकमेत खातरित करता आले पाहिजे.

२) अशाप्रकारे वस्तुस्य वेतनाचा आवश्यक घटक हा रोज रकमेत सातरीत करित असताना त्याचा परिणाम किमान वेतन कमी दिसण्यात होण्याचा संभव आहे. सध्याच्या नेहमीपेक्षा वेगळ्या परिस्थितीत यातून वेतनव्यातव होण्याची शक्यता आहे. तथापि सर्वसाधारण देयकिंमत आणि बाजारभाव यातील फरक आज जेवढा दिसतो तेवढा अज्ञान नसतो.

३) स्त्री आणि पुरुष शेतमजुरांना समान कामासाठी समान वेतन मिळायला हवे.

४) शक्य असत त्या प्रमाणात वेतनाचा संबंध कामाचे प्रमाण आणि गुणवत्ता या दोघाशी जोडता आला पाहिजे.

किमान रोज वेतनाविषयी शिफारस:

शक्यतोवर वेतन हे कामाचे प्रमाण आणि गुणवत्ता याच्याशी निगडित असावे आणि त्यानुसारच वेतन देण्यात यावे. जिथे हे शक्य नसेल तेथे कामगारांना त्यांनी केलेल्या कामाच्या क्षेत्रानुसार (श्रमतासानुसार) वेतनाचे दर देण्याबद्दल विचार झाला पाहिजे. स्त्री कामगारांना पुरुष कामगाराइतकेच वेतन मिळायला हवे. जर कोणी विशेष गुणवत्ता लागणारे काम असेल तर त्यासाठी अधिक वेतन द्यायला हरकत नाही. किमान वेतन हे समानच असले पाहिजे. जर कामाची गुणवत्ता आणि संख्या यानुसार त्यांना वेतन दिले जात असेल तर त्यामागील तत्व सगळी किंमतीच्या कामासाठी समान वेतन असे असले पाहिजे आणि त्याचे पालन केले पाहिजे.

राष्ट्रीय श्रम आयोग:

राष्ट्रीय श्रम आयोगाने^{१९} असे निर्देशित केले आहे की, रोजगारीचा उपलब्धता ही रंगामाप्रमाणे बदलत असते. अनेक विभागांमध्ये शेतकी रंगामात मजुरांची कमतरता जाणवते. तर इतर क्षेत्री मजुरांची मोठी संख्या रोजगाराविना

रहाते किंवा त्यांना कमी वेतनावर काम करणे भाग पडते. तथापि कमी वेतनावर काम करणा-यांच्या संख्येत १९६१ पासून घट होत असल्याची प्रवृत्ती दिसून येते.

राष्ट्रीय ग्राम आयोगाने असे दाखवून दिले आहे की १९६१ ते १९७६ या पंधरा वर्षांत बिहार शेतकामगार वर्गात १०२ टक्के वाढ झाली. तर १९५१-६१ या दहा वर्षांत ही वाढ अंदाजे २६ टक्के झालेली दिसते. आयोगाने पुढे असे म्हटले आहे की उदरनिर्वाहासाठी शेतकामगार अक्षय्य अडवणा-या कामगारांच्या संख्येमध्ये १९६१ च्या ११६.५ द.स. यावरून १९७६ मध्ये १३८.६ द.स. इतकी वाढ अपेक्षित होती.

राष्ट्रीय ग्राम आयोगाने ८ अशी शिफारस केली आहे की राज्य आणि जिल्हा पातळीवर त्रिपक्षीय सल्लागार मंडळांमार्फत कृषिक्षेत्रातील विमान वेतनाच्या संदर्भात वेतनाचा निश्चित कालावधीनंतर पुनर्विचार झाला पाहिजे आणि कमी वेतन मिळणा-या विभागापासून सुरुवात करून खूबू इतर विभागा-कडे हा कायदा लागू करण्यात आला पाहिजे. लहान शेतक-यांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी लहान शेतक-यांना सहकारी संस्था किंवा इतर संस्था कडून कर्ज-पुरवठा करण्यात यावा.

राष्ट्रीय ग्राम आयोगाने ९ खालीलप्रमाणे उपाययोजना सुचविल्या आहेत. या उपाययोजना शेतकामगारांना प्रदत्त करण्याच्या दृष्टीने अधिक उपयुक्त ठरू शकतील. शासनानेसुद्धा या उपाययोजना स्वीकारल्या आहेत. त्या उपाय-योजना खालीलप्रमाणे -

- १) कृषिखेतेत बदल
- २) विमान वेतन कायदाची परिणामकारक अंमलबजावणी
- ३) निजा-याची तरतूद त्यात गागासर्कारियासाठी विशेष जागा.

४) देशातील विविध भागातील शेतकामगारांना भेडसावणा-या
विशेष समस्यांचा अभ्यास.

भूतलिंगम अभ्यास गट - किमान वेतन, उत्पन्न आणि किंमती

श्रीबदल केलेल्या शिफारशी:

सर एस भूतलिंगम^{१०} यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या
अभ्यास गटाने शेतमजुरांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी खालील शिफारशी
केलेल्या आहेत -

- १) अकूशल कामगारांसाठी निश्चित केलेले दैनिक वेतन दैनिक दराच्या
राष्ट्रीय किमान पातळीपेक्षा कमी असू नये.
- २) काम करणा-यांनी सलग आठवडाभर काम करणे आवश्यक आहे.
- ३) जे सांगितले जाईल ते काम त्यांनी केले पाहिजे, तथापि त्यांना ज्याचे
ज्ञान आहे. अशाप्रकारचे काम त्यांना देण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करावेत.
जेव्हा काम नसेल किंवा पुरेसे काम नसेल तेव्हा देखिल त्यांना वेतन देण्यात
यावे. परंतु दुसऱ्यायोग टाळण्यासाठी त्यांना कामाच्या स्थळी हजर
रहाण्याचे बंधन असावे.

ग्रामीण मजूर चौकशी अहवाल (१९७४-७५)

शेतमजुरांचा अभ्यास केंद्रीय व ग्राम मंत्रालयातील ग्राम विभागाने १९६३-६५
आणि ७४-७५ या वर्षांसाठी केला आहे. त्यापैकी १९७४-७५ च्या पाहणीचे
निष्कर्ष अद्यावत स्वरूपाचे होते.^{११} या पाहणीची हास वैशिष्ट्ये -

- १) शेतमजुरांच्या आर्थिक, सामाजिक स्थितीविषयी विस्तृत अशी सांख्यिकी
माहिती नमूद करण्यात आली आहे.

- २) शोतमजुरांच्या संघटनाजिबायी तपशील देण्यात आला आहे.
- ३) किमान वेतन कायदासंबंधी शोतमजुरांमध्ये कितपत जाणीव आहे याची नोंद घेण्यात आली आहे.

निष्कर्षा:

- १) सुमारे २ टक्के शोतमजुरांना किमान वेतन कायदे व किमान वेतनाची निश्चिती वाबाबत माहिती आहे.
- २) फक्त १ टक्का शोतमजूर त्यांच्या संघटनांचे सभासद आहेत.
- ३) सुमारे ५० टक्के शोतमजुरांकडे स्वतःची अथवा हांडाने घेतलेली जमीन असल्याने त्यांच्यामध्ये भूमीभ्रंती (land illusion) निर्माण झालेली आहे. त्याकारणाने शोतमजुरांच्या संघटना उभ्या करण्याकडे त्यांचा विशेव नसतो.
- ४) १९६४-६५ ते १९७४-७५ या दशाकात शोतमजूर कुटुंबांची संख्या ३५ टक्क्यानी वाढली.
- ५) शोतमजूर कुटुंबाचा सरासरी आकार १९६४-६५ मध्ये ४.४७ होता. तो १९७४-७५ मध्ये ४.७४ झाला.
- ६) चारही शोतमजूर प्रांतांतील शोतमजूर कुटुंबांना उपलब्ध कामाच्या दिवसांचा एकत्रित तपशील पुढीलप्रमाणे -

शेतमजुराचा प्रकार	१९५०-५१	१९५६-५७	१९६४-६५	१९७४-७५
पुरक सभासद	१८९ दिवस	१९४ दिवस	२१७ दिवस	१९३ दिवस
स्त्री सभासद	१२० दिवस	१४९ दिवस	१४९ दिवस	१३८ दिवस

१५ वर्गात कामाच्या दिवसात वाढ झाली
शेतकऱ्या दशाकात पाट झाली.

आधार - विकसनशील भारत - डॉ. रवींद्र दोशी

- ७) १९६४-६५ ते ७४-७५ या दशाकात शेतमजुरांचे पेशातील वेतन वाढले परंतु वास्तव वेतन कमी झाले. या कारणाने त्यांचा कर्जबाजारीपणा वाढला. कर्जबाजारी शेतमजूर कुटुंबाची टक्केवारी १९६४-६५ मध्ये ६१ होती ती ७४-७५ मध्ये ६६ झाली. याच काळात शेतमजूर कुटुंबाचे सरासरी कर्ज २४४ सय्यांवरून ५८४ सय्यांपर्यंत वाढले.

शोषकात उत्पन्न १२ टक्के वाढले तर कर्ज १३९ टक्के वाढले. शेतमजुरांना कर्जाचा सर्वात जास्त भाग सावकारांकडून मिळाला. या कर्जाचा वाटा १९६४-६५ मधील ३०.६ टक्क्यांवरून १९७४-७५ मध्ये ४७.८ टक्क्यांवर गेला.

- ८) शेतमजुरांच्या कर्जाचा उत्पादक कार्यासाठीचा उपयोग या दशाकात वाढला आहे.

राष्ट्रीय कृषी आयोग १९७६: १२

१९७६ मध्ये नेमलेल्या राष्ट्रीय कृषी आयोगाने शेतमजुरांसंबंधी खालील शिफारशी केल्या आहेत --

- १) १९४८ च्या किमान वेतन कायदानुसार काही राज्यातील शेतमजुरांना देय असलेले किमान वेतन निश्चित केले आहे. परंतु या कायदातील ब-याचशा तरतुदी केवळ कागदावरच राहिल्या. त्यामुळे ह्या तरतुदीची अंमलबजावणी होण्यासाठी नियोजित व प्रभावी असे प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. तथा- प्रकारचे धोरण ठरवून अग्रमानुसार काही विशिष्ट ठिकाणी त्या धोरणाची अंमलबजावणी व्हायला हवी.
  - २) सदर तरतुदीच्या अंमलबजावणीचे सिंहाक्लोकन करण्यासाठी राज्यपातळीवर छोटी समिती नेमण्याची गरज आहे. सदर समितीकडून सातत्याने व जागरूकपणे वरील तरतुदीच्या अंमलबजावणीची तपासणी होणे आवश्यक आहे.
  - ३) शेततीषणायक दारिद्र्य नाहीसे करण्यासाठी किमान पातळीवर प्रामाणिक वाढ होण्यासाठी किमान वेतन कायदा करण्याची आवश्यकता आहे. तसेच सर्व शेतमजुरांना किमान वेतनावर आधारित दीर्घकालीन उद्दिष्ट्ये ठरविणा-या कायदाची सुधदा आवश्यकता आहे.
  - ४) या कायदाच्या अंमलबजावणीसाठी दीर्घकालीन उपाययोजना करताना शेतमजुरांची कार्यक्षम संघटनात्मक बांधणी करण्याची सुधदा गरज आहे. तसेच राज्यशासन अशाप्रकारच्या संघटना बांधणीमध्ये कितपत सहाय्यकारी भूमिका बजावू शकतील याबाबत काळजीपूर्वक विचार व्हायला हवा.
  - ५) जमीनधारणा कायदानुसार उबलब्ध होणा-या अतिरिक्त जमिनीचे वाटप करताना शेतमजुरांना प्राधान्य मिळणे गरजेचे आहे.
  - ६) अल्पभूधारक व सीमांत शेतकरी व शेतमजूर यांना शेतती व्यवसायाशी निगडित असलेल्या इतर क्षेत्रात समाविष्ट करून घेणे आवश्यक आहे.
- उदा- कृत्रिम बीजधारणा केंद्र, दुग्धा संवर्धन केंद्र आणि पशूसंवर्धनविषयक सक्कली.

७) ग्रामीण भागाच्या विकास कार्यक्रमांमध्ये शेतमजुरांच्या विकासाला सर्वाधिक्य प्राधान्य द्यायला हवे. त्यांचे राहणीमान उच्चवण्यासाठी वाजवी किंमतीत अन्नधान्य वाटपाची यंत्रणा प्रभावीपणे कार्यान्वित करणे, तसेच आरोग्य आणि गृहवांछणी इत्यादी सुविधा उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

राष्ट्रीय श्रम आयोग - सी.एच. हनुमंतरावः

प्रख्यात अर्थशास्त्रज्ञ सी.एच. हनुमंतराव यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या राष्ट्रीय श्रम आयोगाच्या^{१३} अंतरिम अहवालांनुसार मजुरांची व्याख्या, तवाव कल्याणनिधी आणि ग्रामीण मजुरांची संघटना असावी याला महत्व दिले आहे. त्याचबरोबर शेतमजूर आणि पुरक शेतमजूर यांना ओळखायला देण्याची कल्पना मांडली आहे. या संबंधीच्या शिफारशीचा समावेश नवी दिल्ली येथे २० जुलै १९९१ मध्ये झालेल्या सभेमध्ये आयोगाच्या प्रास्तावक केलेला आहे. शेतमजुरांच्या हितसंबंधाच्या संरक्षणासाठी केंद्रीय कायदाची गरज या आयोगाने प्रतिपादली आहे आणि त्याचबरोबर शेतमजुरांची व्याख्या करताना कुठलेही प्रकाश काढायचे नाहीत याची दक्षता घ्यावी असे सूचित केले आहे.

शेतमजुरांच्या सुधारणेसाठी कार्यक्रम (सरकारी प्रयत्न)

शेतमजुरांच्या परिस्थितीत सुधारणा करण्यासाठी स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतात केंद्रसरकार व राज्यसरकार यांनी पुढीलप्रमाणे प्रयत्न केले.^{१४}

१) किमान वेतन कायदा:

१९४८ चा कायदा मुख्यतः कारखान्यातील कामगारांसाठी मंजूर करण्यात आला होता. तरी शक्यतो तो कायदा शेती कामगारांनाही लागू करण्याचे ठरविण्यात आले होते. कायदा मंजूर झाल्यापासून तीन वर्गांच्या आत शेती मजुरांसाठी कमीत कमी वेतन ठरविण्याची व्यवस्था राज्य सरकारांनी करावी असे आदेश देण्यात आले होते.

पंचवार्षिक योजना काळातील प्रयत्न:

पहिली योजना:

शेतमजुरांसाठी पहिली चौकशी १९५०-५१ मध्ये करण्यात आली. भूमीहीन मजुरांच्या पुर्नवसनासाठी दीड कोटी खर्चाची तरतूद करण्यात आली होती.

दुसरी योजना:

शेतमजुरांचे योग्य रीतीने पुनर्वसन केल्याखोरीज योजनेतील आर्थिक विकासाचा सर्वत्र कार्यक्रम थंडावत असून दृष्टिकोण स्वीकारण्यात आला व शेतमजुरांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी खालील उपाय सुचविण्यात आले -

- १) कुटिरोधोगांचा विकास - कुटिरोधोगाना वेळी दिसा देणे.
- २) जमिनीचे पुनर्विभाजन
- ३) शास्त्रीय पध्दतीवर आधारित होती करण्यास उत्तेजन
- ४) ग्रामीण विभागाच्या विकासासाठी करण्यात यावयाच्या विकासवर्षाची बराबरा भाग शेतमजुरांच्या राहणीमानाची परिस्थिती सुधारण्यासाठी वापरणे.

यादृष्टीने दुस-या पंचवार्षिक योजनेत उपाययोजना करण्यात आल्या व एक लाख एकर जमिनीवर २०,०००/- कुटुंबांची राहण्याची सोय करण्यात आली व त्यांच्या पुर्नवसन करण्यासाठी रु. पाच कोटी खर्च करण्यात आले.

तिसरी योजना:

नियोजनमंडळ व केंद्रीय आकडेगणनास्था यांच्या सल्ल्याने ग्रामीण श्रम चौकशी हाती घेण्यात आली या चौकशीचे क्षेत्र अधिक व्यापक होते. या चौकशीचे निष्कर्षही अधिक माहिती पुरविणारे होते. तिस-या योजनेमध्ये पुन्हा किमान वेतनाची निश्चिती आणि अंमलबजावणी यापेक्षा राजगाराच्या तरतुदीवर

अधिक भर देण्यात आला. घाटकराज्यांच्या योजनात भूमिहीन मजुरांच्या पुनर्वसनासाठी रु. ४ कोटीची तरतूद करण्यात आली. तिस-या योजनेच्या काळात ५ दशलक्ष एकर जमिनीत शेतमजुरांच्या ७ लाख कुटुंबांची वसाहत केली जाईल असे ठरविले गेले.

तीन वार्षिक योजना:

शेतीसाठी रु. १०२९ कोटीची तरतूद करण्यात आली व त्यातून शेत-मजुरांसाठी ही कार्यक्रमा आयोजित करण्यात आले होते.

चौथी योजना:

महाराष्ट्र राज्यात विधानपरिषदेचे अध्यक्ष श्री. वि.स. पामे यांच्या अध्यक्षतेखाली महाराष्ट्र शासनाने शेतमजुरांचे वेतन निश्चित करण्यासाठी एक समिती १९७२ मध्ये नेमली. या प्रश्नाचा सहाय्येने अभ्यास करून त्यांनी आपला अहवाल सादर केला. त्याप्रमाणे शेतमजुरांना देण्यात यावयाच्या किमान वेतनावद्दलची निश्चित अशी घोषणा मार्च, १९७४ मध्ये करण्यात आली.

पाचवी योजना:

या योजनेत शेतमजुरांच्या समस्या आणि त्यांच्या सर्व कक्षा तपासून पहाणे आणि अभ्यास करणे यावर भर देण्यात आला. त्यासाठी शेतमजुरां-साठी एक कायमस्वरूपी समिती नेमण्यात आली. या समितीतील काही सभासदा-मधून एक उपसमिती तयार करण्यात आली.

सहावी योजना १९८०-८५:

१४.८२ लाख एकर जमिनीचे भूमिहीन मजूर व सीमांत शेतक-यांमध्ये वाटप केले गेले. सहाव्या योजनेत^{१५} एकत्रित ग्रामीण विकास योजना (आयआरडीपी) सुरु केली. याशिवाय इतर अनेक विकास योजना सुरु करण्यात आल्या. उदा. किमान गरजा कार्यक्रमा त्यासाठी स्वतंत्र वित्तीय तरतूद केली

गेली.

याशिवाय^{१६} राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम (एनआरईपी) द्वया योजनेतच सुरु करण्यात आला. ग्रामीण भागात वर्धावा ३००-४०० मिलीयन मनुष्य दिवस रोजगार निर्मिती या योजनेमार्फत अंशित होती. तसेच या योजनेत अधिक रोजगारसंधी निर्माण करण्यावर भर देण्यात आला. तसेच उचित वेतनदर व ग्रामीण कामगारांच्या संघटना निर्माण करण्यावर भर देण्यात आला.^{१७} सहाय्य योजनेत वेळवियार शेतजुराचे पुनर्वसन करण्यासाठी २५ कोटी खर्चाची तरतूद केली गेली.

सातवी योजना:

सातव्या योजनेत^{१८} प्रत्येक कुटुंबाला रु. ५००/- च्या प्रमाणात मदत देण्याची तरतूद केली गेली. प्रत्येकी ९० चौ.मी. क्षेत्राएवढे पार विकसित करण्यासाठी आणि यश्याम खार्पापोटी प्रत्येकी रु. २०००/- इतक्या रकमेची मदत त्यातून दिली जाईल. अर्थात लाभकारक कुटुंबाने वांछनामासाठी आवश्यक असणारे खम व श्रमिक स्वतः पुरविणे आवश्यक आहे. सदर योजनेसाठी एकंदरीत ५७७ कोटी खर्चाची तरतूद करण्यात आली आहे.

या योजनेमध्ये^{१९} राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार (एनआरईपी) कार्यक्रमांतर्गत २४७७ कोटी खर्चाची तरतूद केली होती.

.....

प्रकरण दुसरे

सं द र्भ ग्रंथ
*****

- *1. K.M. SARAN Labour In Ancient India Nagpur, January, 1957
Chapter-III, 35-43.
- *2. Naradsmriti Ch. VI-3
- *3. K.M. SARAN Op cit
Chapter VI P.No.64-71.
- *4. ल.ग. बापट भारतीय आर्थिक विकास व समस्या महाराष्ट्र
विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळासाठी नागपूर १९७९
प्रकरण - होतमपूर पान नं. २००.
- *5. तत्रौव पान नं. २०२ ते २०८
- *6. Government of Maharashtra A report of the study Committee on employment
conditions of Agricultural labour. 28th
November, 1971.
- *7. B.P.Tyagi Labour economics and social welfare.
Jaiprakashnath & Co. Meerut 1980,
Agricultural labour, Page No.524.
- *8. S.C.Pant Indian Labour problems. Chaitanya Publishing
House, Allahabad 1976.
Ch. Agricultural Labour, Page No.401.
- *9. Ibid Op=Cit. P.No.529.
- *10. Ibid पूर्वोक्त
Page No.525
- *11. डॉ. रमिंदर दोशी - किसानशिल भारत, अजब पुस्तकालय, कोल्हापूर, १९८९
होतमपूर पान नं. १५३

- *12. Government of India Report of National Commission on Agriculture 1976. Ministry of Agriculture and Irrigation, New Delhi.
- *13. सौ.योजना जुगळे - एम्.पिन्. लघुशाोधप्रबंध शिरोळ तालुक्यातील स्त्री शेतमजुरांचे वेतन आणि संबंधित समस्या, शिवाजी विद्यापीठ, १९९०, पान नं. २५.
- *14. ना.श. अजिडेकर- भारतीय कामगार समस्या व कामगार विधान ज.पन्. पाटील महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथनिर्मिती मंडळ, १९७९ पान नं. १६४ ते १७६
- *15. K.K.Dewett Indian Economics. - S.Chand and Company and J.D.Verma Ltd., New Delhi, 1986. Page No.151.
- *16. Misra and Indian Economy. Puri Himalaya Publishing House, 1990. Agricultural Labour P.No.615.
- *17. S.S.M.Desai Fundamentals of rural economics. Himalaya Publishing House, P.No.97.
- *18. Government of India. Planning Commission, Seventh Five Year Plan, 1985-90. Vol.VI, P.No.274.
- *19. Mishra Puri Op Cit P.No.615.